

## INTERVENȚIILE TRADUCĂTORULUI ÎN TEXTUL VERSIUNII ARABE DIN 1705 A „DIVANULUI” LUI DIMITRIE CANTEMIR

Ioana Feodorov\*

Un episod mai puțin cunoscut al posterității scrierilor lui Dimitrie Cantemir este traducerea în limba arabă, la începutul secolului al XVIII-lea, a scrierii sale *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul*. Am publicat în anul 2006 la Editura Academiei Române ediția arabă a acestei versiuni, întemeiată pe cele două manuscrise păstrate în biblioteci din Europa, împreună cu traducerea în limba engleză, note și indici, volum prefătat de Virgil Cândea<sup>1</sup>. Într-un articol publicat ulterior în „Revue des Études Sud-Est Européennes” (RESEE) am prezentat un inventar preliminar al lacunelor și adăugirilor datorate traducătorului arab, cu exemple în limbile greacă și în arabă<sup>2</sup>.

Deși aceasta nu avea să devină cea mai cunoscută scriere a sa, *Divanul* ocupă un loc aparte în activitatea creatoare a lui Dimitrie Cantemir. Așa cum se știe, principalul său scop în compunerea și în finanțarea apariției primei sale cărți, *Divanul, sau gâlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul*, tipărită în 1698 în atelierul Mănăstirii Trei Ierarhi din Iași, era să dea întreaga măsură a cunoștințelor sale vaste de literatură religioasă și laică de limbă greacă, latină, română, persană, turcă, franceză și italiană, precum și să demonstreze stăpânirea noțiunilor celor mai avansate de filosofie, istorie, literatură occidentală și orientală etc. Mesajul cărții este rezumat de poava lui Erasmus, citată de Cantemir: „Înzestrați-vă cât mai bine caracterul pentru a putea duce traiul vrednic de laudă pe care anticii îl numeau ‘etic’”. Prin numeroasele referințe la pasaje din *Biblie*, la cronici românești, la versurile din *Grădina trandafirilor (Gülistân)*, scrisă de poetul persan Sa‘adî, la sentințe ale autorilor latini și la cartea lui Andreas Wissowatius, scrierea l-a atras pe traducătorul arab, care era un înalt ierarh al Bisericii Ortodoxe a Antiohiei și Întregului Răsărit. Principele moldav nu s-ar fi așteptat, probabil, să fie citit în limba arabă în provinciile levantine ale Imperiului Otoman – și cu atât mai puțin s-ar fi așteptat Andreas Wissowatius.

---

\* Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române.

<sup>1</sup> Dimitrie Cantemir, *The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World (Şalāh al-ḥakīm wa-fasād al-‘ālam al-damīm)*, Arabic Edition, English Translation, Editor’s Note, Notes and Indices by Ioana Feodorov, Introduction and Comments by Virgil Cândea, București, Editura Academiei Române, 2006, 381 p. + 23 il.

<sup>2</sup> *The Arabic Version of Dimitrie Cantemir’s Divan: A Supplement to the Editor’s Note*, în RESEE, 2008, XLVI, no. 1–4, p. 195–212.

La doar șapte ani de la tipărirea *Divanului*, Athanasios Dabbās (Būlos Dabbās, n. 1647, la Damasc) a încheiat o traducere în arabă a cărții lui Cantemir, care a circulat în Levant, în copii manuscrise, până în secolul al XIX-lea. Pe lângă educația greacă tradițională, el studiasse araba clasică, latina și italiana. Tuns în monahism la Mănăstirea Sf. Sava de lângă Ierusalim, important centru de cultură spirituală al Ortodoxiei răsăritene, Dabbās a fost ales egumen al mănăstirii și, în 1685, patriarh al Bisericii Antiohiene. A ocupat scaunul de patriarh până în 1694, când s-a retras temporar în fața competitorului său Chiril V Ibn al-Za‘īm (nepotul Patriarhului Macarie, călător în Țările Române, Ucaina și Rusia la mijlocul sec. XVII<sup>3</sup>). Revenind în scaun în 1720, a păstorit până la moartea sa în 1724<sup>4</sup>. Dabbās a călătorit în martie 1700 în Țara Românească, ca oaspete al lui Constantin Brâncoveanu. În aprilie a săvârșit slujba de cununie a fetei domnului, Safta, cu Iordache Crețulescu, iar în iulie 1703 a participat la ceremoniile de confirmare a familiei domnitoare Brâncoveanu. Șederea Patriarhului Athanasie pe pământ românesc, cu intermitențe, până în 1704 a dat roade însemnate: în 1702 el a scris în limba greacă o *Istorie a Patriarhilor Antiohiei* dedicată ocrotitorului său român<sup>5</sup>, apoi a obținut de la Constantin Brâncoveanu sprijin pentru tipărirea în arabă și greacă și, împreună cu Antim Ivireanul, care a gravat literele arabe, a tipărit în 1701 un *Liturghier* la Snagov (*Al-Qūndāq al-falāhī*) și în 1702 un *Ceaslov* (*Kitāb al-sā‘āt*) la București.

Întocmită după versiunea greacă a textului<sup>6</sup>, varianta lui Dabbās poartă titlul *Salāh al-ḥakīm wa-fasād al-‘ālam al-damīm*, „Mântuirea înțeleptului și pierzania desfrânatei lumi”. Dabbās a precizat că el nu este autorul cărții, ci doar a tradus-o. Numele autorului, Dimitrie Cantemir, lipsește cu desăvârșire din traducerea arabă, ca și orice referință la originalul scrierii, de aceea s-a crezut multă vreme că autorul ar fi fost fie patriarhul Dabbās însuși, fie Sf. Vasile cel Mare, înregistrați ca atare în cataloagele colecțiilor de carte veche din Levant. Așa cum se știe, relația dintre versiunea arabă și original a fost descoperită în 1970 de Virgil Cândea, în căutările sale prin bibliotecile mănăstirești din Liban. Sunt cunoscute astăzi 11 copii, dintre

<sup>3</sup> V. *Relations entre les peuples de l’Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVII<sup>e</sup> siècle. Macaire III Ibn al-Za‘īm et Paul d’Alep. Actes du 1<sup>er</sup> Colloque international, le 16 septembre 2011, Bucarest*, ed. coord. Ioana Feodorov, București, Editura Academiei Române, 2012.

<sup>4</sup> Urmașii acestei ilustre familii, care trăiesc astăzi la Beirut, au publicat un volum ce cuprinde mai multe capitole despre viața și scrierile patriarhului Athanasie al III-lea: Antoine César Debbas, Nakhle Récho, *Tā‘rīḥ al-ṭibā‘at al-‘arabiyya fī l-Maṣriq. Al-Baṭriyark Aṭanāsīyūs al-ṭālīṭ Dabbās (1685-1724)*, Beirut, Dār Al-Nahār, 2008.

<sup>5</sup> Marcu Beza a consultat un manuscris din secolul al XVIII-lea al acestei scrieri la Patriarhia Ortodoxă de la Damasc (V. *Heritage of Byzantium*, Londra, 1947, p. 72). Ea a fost editată, cu traducere românească, de Vasile Radu și Kiril Karalevsky (Cyrille Charon) în „Biserica Ortodoxă Română”, anul XLVIII, nr. 10, oct. 1930, p. 851-864, 961-972, 1039-1050, 1136-1150, și anul XLIX, nr. 2-3, feb.-mar. 1931, p. 15-32, 140-160.

<sup>6</sup> Κρίτηριον ἢ Διάλεξις τοῦ Σοφοῦ μὲ τὸν Κόσμον ἢ Κρίσις τῆς Ψυχῆς μὲ τὸ Σῶμα. Ieremia Cacavelas a tradus textul românesc trimis lui de Cantemir într-un amestec de greacă literară și populară, caracteristică dominantă a literaturii cretane a vremii, v. Cândea 1974: 44-46.

care cel mai cuprinzător manuscris este acela aflat la Paris, datat 1705, care conține 281 de pagini în format 20 × 14 cm, scriere *nashī*, cu rare inserții de cerneală roșie.

La definitivarea versiunii arabe a contribuit și un alt cărturar arab, călugărul maronit Gabriel (Ġibrāʾīl/Ġibrīl) Farḥāt (care a luat numele de Germanos, Germānūs, la alegerea sa ca episcop de Alep în 1725)<sup>7</sup>. Patriarhul Athanasie, a cărui educație era preponderent grecească, a apelat la el pentru revizuirea mai multor traduceri ale sale din greacă în arabă. Farḥāt și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Liban. Patriarhul Athanasie l-a rugat în mod repetat să revină la Alep, pentru a revedea mai multe lucrări ale sale (Féghali 1966: 117–118, 128; Nasrallah 1979: 137; 139–140; 144). Colofonul manuscrisului BnF menționează munca „smeritului rob [al lui Dumnezeu], monahul Ġibrīl Farḥāt, călugăr maronit din Alep”, care „a scris, a dat înveliș arăbesc și a pus slovele pe hârtie cu mâna lui cea muritoare”. Vocabularul și sintaxa versiunii arabe a *Divanului* sunt perfect accesibile și agreabile unui public arabofon, creștin ori musulman, ceea ce plasează această versiune a lui Athanasie Dabbās printre primele scrieri din literatura arabă creștină pre-modernă. Apelul episcopului ortodox Athanasie Dabbās către un călugăr de altă confesiune și preocuparea sa de a „menaja” sensibilitățile locale îmi întărește convingerea că versiunea arabă era destinată unei distribuții largi, probabil prin tipărirea în atelierul înființat de Dabbās la Alep chiar în anul încheierii acestei traduceri, cu ajutor românesc<sup>8</sup>.

Apropierea dintre versiunea greacă și cea arabă este remarcabilă: traducătorul s-a străduit să păstreze nealterat nu numai conținutul ideatic al scrierii cantemiriene, ci și vocabularul și stilul expunerii. Am identificat totuși mai multe tipuri de intervenții în text, pe care le-am exemplificat în articolul menționat. Cine a fost însă autorul acestor modificări: Dabbās sau Farḥāt? În absența unor mărturii documentare despre colaborarea dintre cei doi se poate propune un răspuns provizoriu, întemeiat pe datele pe care le avem despre competențele și activitatea creatoare a fiecăruia dintre ei.

Pe lângă cele sus-menționate, Dabbās a compus în 1711 o *Epistolă despre căință și mărturisire* (*Risāla waġīza tūḍīḥu kayfiyyat al-tawba wa-al-ʾiʿtirāf*), a tradus în arabă *Triodul*, în 1715, a scris în 1719 *Omiliile pentru duminicile și praznicele de peste an* (*Mawāʾiẓ ʾāḥād wa-ʾaʾyād al-sana*), iar în 1721, în climatul confesional frământat creat de amplificarea acțiunilor misionare ale iezuiților în Levant, a tradus fragmente din opera cărturarului Elias Miniates (1669–1714) în

<sup>7</sup> Pentru biografia și scrierile lui Gabriel Farḥāt v. Joseph Féghali, *Germānos Farḥāt, Archevêque d'Alep et arabisant (1670–1732)*, în „Melto. Recherches orientales”, Université Saint-Esprit, Kaslik – Jounieh, Liban, II, nr. 1/1966, p.115–129 (în continuare, „Féghali 1966”; Nahhād Razzūq, *Germānūs Farḥāt – ḥayātu-hu wa-ʾaḡāru-hu* (*Viața și scrierile sale*), Kaslik, Liban, 1998 (în continuare, Razzūq 1998).

<sup>8</sup> V. Ioana Feodorov, *The Rumanian Contribution to Arabic Printing*, în *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2009, p. 41–61.

lucrarea sa *Începutul schismei* (*Bad' al-inṣiqāq*). Așa cum se știe, conflictele dintre ortodocși și catolici au dus la despărțirea Bisericii Antiohiene în 1724, după moartea patriarhului Athanasie. Programul editorial al tiparniței pe care Dabbās a adus-o din Țara Românească și a instalat-o în reședința episcopală din Alep, care era menit să-i sprijine pe preoții ortodocși, a cuprins: *Psaltirea* (*Kitāb al-Zabūr al-ṣarīf*) în 1706, ed. II în 1709; *Tetraevanghelul*, 1706, ed. II în 1708; în 1707, *Cartea perlelor alese* (*Kitāb al-durr al-muntaḥab*), cuprinzând 34 omilii ale Sf. Ioan Gură-de-Aur; în 1708, *Cartea profețiilor* (*Kitāb al-nubū'āt al-ṣarīf*) și *Apostolul*; în 1711, *Penticostarul*, 66 de predici ale patriarhului Athanasie II al Ierusalimului, însoțite de o eulogie compusă de patriarhul Hrisant Notaras (1707–1731), o *Predică* a Sf. Ioan cu privire la prăznuirea Paștelui, *Octoihul* (*Kitāb al-Baraklitkū*) și *Epistola despre căință* scrisă de Dabbās. În 1716, ca episcop de Alep, el a emis un cod de conduită privitor la purtarea și ținuta potrivită pentru un bun creștin astfel încât să nu cadă pradă necuviinței, desfrânării și exceselor de orice fel, la hirotonirea în temeiul unor calități vădite („ca să se evite hirotonirile făcute din pricina corupției, a simoniei, a vreunei recomandări sau a vrerii celor puternici”) ș.a.

Cunoscător de greacă și de siriacă, Gabriel Farḥāt a studiat limba arabă cu un *ṣayḥ* musulman (Haddad 1970: 52) și scria poezie religioasă în această limbă. A compus un manual de arabă în care exercițiile și exemplele se întemeiau pe versete din Biblia în arabă, după modelul autorilor musulmani, care foloseau în manualele lor versete din Coran. Lucra de asemenea la un dicționar etimologic al limbii arabe, folosind și texte creștine, dicționar care este și astăzi una dintre cele mai bogate surse de informații filologice și lexicale din cultura arabă creștină.

Omiterea celor două predoslovii, prima adresată de Dimitrie fratelui său Antioh, domnul Moldovei (1695–1700, 1705–1707), a doua către cititor, precum și a eulogiei dascălului său Ieremia Cacavelas, autorul traducerii în greacă, i se datorează fără îndoială lui Dabbās, care nu dorea, probabil, să trezească mânia protectorului său muntean, dar nici pe aceea a autorităților otomane. La I, 59 și din nou la III, 9 Dabbās a omis cuvântul „moldoveni”, care ar fi putut conduce la identificarea autorului scrierii. Versiunea arabă a primit o nouă predoslovie, nesemnată, dar care, ținând seama de laudele aduse patriarhului Dabbās, pare să fi fost scrisă de Gabriel Farḥāt<sup>9</sup>. Textul este înfățișat ca „un leac pentru toate relele, o lumină pentru orice orbire, o sabie cu două tăișuri”, iar traducerea lui în arabă se datorează dorinței patriarhului de a oferi creștinilor comunității sale un text folositor în „lupta lăuntrică” a fiecăruia cu ispitele și cu slăbiciunile sale. Referirile la episcopul Alepului, Athanasie, mereu la persoana a III-a, susțin ipoteza că acest text a fost redactat de Farḥāt, cu obləduirea viitorului patriarh.

Este probabil că Dabbās, care cunoștea latina, a lăsat deoparte cuvintele și expresiile păstrate de Cacavelas în această limbă, pe care le-a socotit de neînțeles

<sup>9</sup> Alături de colofon, această predoslovie ar merita să fie comparată cu altele inserate de Gabriel Farḥāt în scrierile sale (v. Féghali 1966: 115–129; Razzūq 1998), îngăduind o apreciere mai clară a contribuției sale la traducerile din limba greacă ale patriarhului Athanasie.

pentru cititorii sirieni obișnuiți: de pildă, *philetēs latrones*, la I, 57. Tot el trebuie să fi omis etimologia cuvântului *pubertas* din pasajul de la I, 85, privitor la vârsta de 17 ani. Referirile la scrieri latine inaccesibile în Siria în original, ori inexistente în traducere arabă, sunt omise în mod sistematic: de pildă, la II, 78, citatele din Seneca, Epictet, Sallustius, Cato, Plutarh, Musonius, Juvenal, Ausonius ș.a. Este complet schimbată bibliografia recomandată de Wissowatius și preluată ca atare de Cantemir, la III, 39: păstrând recomandarea de a citi *Scara virtuților* a Sf. Ioan Scărarul și *Imitatio Christi* a lui Thomas a Kempis, care fuseseră traduse în arabă în prima jumătate a secolului al XVII-lea, traducătorul arab recomandă, în loc de Cicero, Plutarh, Epictet, Erasmus, pe Sf. Ioan Gură-de-Aur, Sf. Efrem, Sf. Isaac Sirul, *Grădina părinților*, *Grădina spirituală* și *Tipikonul* compus în secolul al XI-lea de Sf. Cuvios Nikon, egumenul mănăstirii de pe Muntele Minunat, de lângă Alep. Recomandările sunt cel mai probabil datorate lui Farhāt, care a tradus și a revizuit cea mai mare parte a acestor scrieri.

Lipsa comentariilor defavorabile privitoare la Purgatoriu și la „supușii Papei” (I, 75; II, 75, de două ori) mi se pare a se datora de asemenea lui Dabbās, care dorea să nu-i supere pe cititorii săi cu înclinații spre uniunea cu Roma, în condițiile în care urmărirea să revină în scaunul patriarhal de la Damasc. Pasajele respective ar fi atras și criticile misionarilor apuseni, care au fost foarte activi în Siria după 1660 și care aveau mare influență în comunitățile creștine locale.

Adăugirile lămuritoare sunt adesea opțiuni dogmatice ale lui Dabbas, de pildă în pasajul de la III, 12:

„Nu într-un deșert și fără ispravă odănoară laconii, fiilor săi celor tineri, din necinstita beție a-i întoarce vrând, pe hiloți robii, îmbătându-i, cu fapte necinstește înaintea ochilor lor a-i pune obicuiți era. <I-au folosit așadar ca pildă de învățătură>”<sup>10</sup>.

Într-o pastorală către enoriașii săi, reluată de patriarhii următori, Athanasie interzicea bărbaților și femeilor să aducă vin sau ‘*araq* la biserică, „ca nu cumva să se preschimbe în tavernă”<sup>11</sup>.

Autorul gloselor cu privire la cuvinte puțin familiare cititorilor arabi, marcate prin cuvântul *hāšiya*, ‘Notă’, și *našš*, ‘Slovă’ (parantezele nu au început să fie folosite în arabă decât în secolul al XIX-lea), este fără îndoială Farhāt, autorul unui dicționar etimologic folosit și azi (menționat mai sus):

La I, 35: „...la bogazul de la Chersonis (care loc să chiamă acmu Bogaz-Hisari). <Notă: Acest cuvânt înseamnă în arabă ‘insula pustie’, în vreme ce în turcește aceste părți se numesc Bogaz Hisari. Slovă:>”.

La I, 59: „Poftele lumești ca sirinile, pre om adormindu-l, îl îniacă. <Notă: Sirena este una dintre făpturile legendare ale grecilor. Ei pretind că în unele părți ale mării se aud glasuri triste și unduioase, fără a se vedea cine cântă. Iar când o corabie trece pe lângă acele glasuri dulci, corăbierii sar fără întârziere și se scufundă până în fundul mării, prăvălindu-se cu durere și tânjind la cântecele

<sup>10</sup> Pasajele între croșete <>, aici și în continuare, au fost adăugate de traducătorul arab.

<sup>11</sup> Ar. *hānūt*, v. Heyberger 1994: 151.

acelea ispititoare și foarte înduioșătoare, lipsite de orice dram de rațiune. Și așa se pierdeau ei, înecându-se>”.

La I, 76, „Lavirintul Chritului” primește o lungă explicație, cu detalii tehnice: „[...] mintea ca cum mi-ar fi intrat în lavirintul Chritului <Notă: Această vestită temniță a fost zidită în cetatea Cretei de dregătorii greci și era alcătuită din ziduri arcuite, unul înlăuntrul celuilalt, foarte groase, fără de poartă ori turn de apărare. În schimb, înlăuntrul său coturile erau întortocheate, făcute cu meșteșug, astfel ca acela ce intra nu mai găsea cale de ieșire. Iar când închideau pe cineva înăuntru, îl aruncau în mijloc de la o fereastră a judecătoriei, iar cel întemnițat se învârtea înăuntru căutând o cale de scăpare, dar fără a afla altceva decât căi șerpuite, închise de stâlpi sau coturi ce dădeau în coltoane dintre ziduri. Își petrecea zile nesfârșite între ele, mergând înainte și înapoi, până ce murea de foame. Astăzi i se spune în popor „Temnița Profetului Solomon”. Slovă.>”.

La II, 85, partea a treia: „A patra vârstă [...] voiniciia iaste, carea ca cum ar fi o poamă [...] carea foarte păzită și nebetejit păzită a fi să cade, ca nu cumva cărbușul viind să o încolțască”, traducătorul arab adaugă nota: <„*Al-hāzibāz* (‘cărăbușii’) [...] sunt niște gângăanii care umblă prin iarbă și prin poame, stricându-le. Li se spune îndeobște *al-‘arīḡa*”>”.

Citarea pasajelor biblice merită o cercetare separată. De câte ori Cantemir face referire la Sfintele Scripturi fără a preciza versetul, traducătorul arab completează pasajul și dă referința exactă, în special în Cartea III, unde multe citate sunt lacunare. În opinia mea, aceste completări și îndreptări i se datorează lui Farhāt, care avea chiar în anii aceia în lucru o versiune arabă a *Evangheliilor* pentru uzul creștinilor maroniți. De pildă, la III, 28 traducătorul arab completează pasajul din original: „Cereți și vi se va da”, astfel: „Așa cum a spus Atotputernicul în cap. 7 din *Matei*: Că oricine cere ia, <cel care caută află, și celui care bate i se va deschide>”.

La III, 15, în *Divan* se spune: „(Dacă ai vreme, caută Psalmul 95, str. 7)”<sup>12</sup>, iar traducătorul arab precizează:

„<Astfel a grăit psalmistul în Psalmul 95: Astăzi de veți auzi glasul Lui, să nu vă învârtoșați inimile voastre>”. (*Ps* 94, 7).

Apar în traducerea arabă mai multe strofe inexistente în originalul grec, compuse fără îndoială de Gabriel Farhāt, care era un poet talentat, autorul unui divan publicat în mai multe ediții<sup>13</sup>. La III, 16 sunt adăugate următoarele versuri:

وما الموت إلا رحلة  
غير انها ، من المنزل الفاني الي المنزل الباقي  
„<Ce altceva este moartea, afară de o călătorie,  
Dar una de la sălașul cel vremelnic la cel veșnic?>”

<sup>12</sup> Ἄν ἔχεις καιρόν, ἰδέε τὸν 4ε΄ Ψαλμ. στιχ. ζ΄.

<sup>13</sup> Așa cum precizează Alphonse Mingana în catalogul colecției sale celebre de manuscrise arabe creștine, păstrată la Universitatea din Birmingham (Mingana 1936: 162), *Divanul* de poezie (*Dīwān*) al lui Farhāt cuprinde versuri compuse între 1695 și 1720.

Se știe că Farhāt a scris versuri cu aceeași tematică, înainte și după ce scrierea lui Cantemir fusese tradusă în arabă<sup>14</sup>.

Glosele filologice elaborate din versiunea arabă se datorează fără îndoială lui Gabriel Farhāt, care își demonstrează în acest fel competențele speciale în științele limbii. El a inserat în text cuvinte și expresii din limba scrierilor religioase islamice și a poeziei clasice. Astfel, sunt prezente construcții specifice acestui nivel de limbă, sintagme repetitive compuse din sinonime, cu funcție augmentativă, construcții de tip *'itbā'*, intensificarea prin repetiția unui cuvânt cu o consoană schimbată, o structură specific semitică: *farāḥa wa-marāḥa*, „vesel și ferice” (I, 64), expresii populare: *ibn al-ṭarīq* și *ibn al-sabīl*, „Fiul drumului” (în română, „frate cu drumul”).

La I, 85, numele grecești ale celor șapte vârste ale omului l-au pus la grea încercare pe traducătorul arab, care s-a simțit nevoit să parafrazeze întregul pasaj într-o notă amplă, scrisă cel mai probabil de Farhāt.

Rămân însă în versiunea arabă și intervenții care sunt greu de atribuit, de pildă, la finalul cap. III, 61:

„<Ascultă ce a spus înțeleptul: rănila ce ți le face un prieten sunt mai bune decât săruturile prefăcute ale dușmanului tău>”.

Iarăși, nu vom ști probabil niciodată care dintre cei doi traducători a îmbogățit pasajul de la III, 23 și a adăugat numele lui Titus:

„Încă și din limbi, adevă de la păgâni, culege pilde precum: dreptățile de la Aristides, Camilius, Fabrițius; suferirea sărăciei de la Curius, Manenius, Cvințius Țiținatius i proci [...]”, care a devenit în versiunea arabă: ”Ia de la Aristides dreptatea; de la Fabricius, răbdarea; de la Curius, cumpătarea; de la Tiberius, seninătatea; [...] <iar de la Titus, cinstea și milostenia>”.

Se poate trage așadar concluzia că deosebirile de viziune teologică și dogmatică au fost rezolvate de Athanasie Dabbās, care și-a pus mai degrabă amprenta asupra *conținutului* textului, în vreme ce adaptările filologice, traducerile de pasaje biblice și glosarea pasajelor obscure au căzut în sarcina maronitului Gabriel Farhāt. Dorința lui Cantemir ca scrierea lui să se răspândească și să-i aducă recunoașterea lumii cărturărești s-a împlinit dincolo de așteptări, fără ca el să fi aflat măcar: *Divanul* a atras atenția unor mari cărturari sirieni și i-a determinat să facă împreună eforturi însemnate de transpunere în limba creștinilor levantini.

#### BIBLIOGRAFIE

- Dimitrie Cantemir, *Opere complete*. I. *Divanul*, ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de Virgil Căndea, text grecesc de Maria Marinescu-Himu, București, Editura Academiei RSR, 1974.  
Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau giudețul Sufletului cu Trupul*, ediția textului grecesc și traducere în română de Virgil Căndea, București, Editura Minerva, 1969.

<sup>14</sup> Razzūq 1998: 189–226 (Capitolul *Farhāt al-šā'ir*, „Farhāt poetul”).

- Dimitrie Cantemir, *The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World* (*Ṣalāḥ al-ḥakīm wa-fasād al-‘ālam al-ḍamīm*), *Arabic Edition, English Translation, Editor’s Note, Notes and Indices by Ioana Feodorov, Introduction and Comments by Virgil Căndea*, București, Editura Academiei Române, 2006.
- Joseph Féghali, *Germānos Farḥāt, Archevêque d’Alep et arabisant (1670–1732)*, în „Melto. Recherches orientales”, Université Saint-Esprit, Kaslik – Jounieh, Liban, II, nr. 1/1966, p. 115–129.
- Ioana Feodorov, *The Edition and Translation of Christian Arabic Texts of the 17<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> Centuries Referring to the Romanians*, în RESEE, XLIII, 2005, nr. 1–4, p. 253–273.
- Ioana Feodorov, *The Arabic Version of Demetrius Cantemir’s Divan by Athanasios Dabbās: an Unusual Case of Unitarian Ideas Travelling to the Near East*, în „Chronos. Revue d’Histoire de l’Université de Balamand”, nr. 12/2005, p. 79–107.
- Bernard Heyberger, *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIe–XVIIIe siècle)*, Roma, 1994.
- Farid Jabre, *Al-Ghazālī, Al-Munqid min a[l]-ḍālal (Erreur et délivrance)*, traduction française avec introduction et notes, Collection UNESCO d’oeuvres représentatives, Série arabe, Beirut, 1959.
- Jérôme Lentin, *Recherches sur l’histoire de la langue arabe au Proche-Orient à l’époque moderne*, textul tezei de doctorat, Université de la Sorbonne Nouvelle – Paris III, 1997 (distribuit de Atelier national de reproduction des thèses, Lille).
- Nahhād Razzūq, *Germānūs Farḥāt – ḥayātu-hu wa-’ātāru-hu* („Germanos Farḥāt – Viața și scrierile sale”), Kaslik, Liban, 1998.

#### ABSTRACT

This paper discusses the alterations, additions, and lacunae in the Arabic version of Dimitrie Cantemir’s *Divan*, his first printed book (Iași, 1698), written as he was living in Istanbul, close to the Sultan’s court, and planning to occupy the throne of Moldavia. The translator, Athanasios Dabbās, a Patriarch of the Church of Antioch and All the East, appealed to a Maronite scholar, Germānos Farḥāt (future Maronite Bishop of Aleppo), to revise the Arabic text, which was ready in 1705, seemingly for publishing in the Aleppo printing-house established by Dabbās that same year. The contribution of each of the two is scrutinized here, based on particular passages in the Arabic text that differ from the source-text, leading to suggestions for further research that may ascertain their specific impact on the Moldavian prince’s outstanding work.

**Keywords:** Dimitrie Cantemir, *Divan*, Athanasios Dabbās, Arabic translation, Christian Arabic literature.